

ՊԵՏՐԱԴԱՐԱՆ

ՊԱՊ ԱՐԾԱԿՈՒՆԻ

Գ Լ Ո Ւ Խ Թ.

ՊԱՊԻ ՎԵՐԱԴԱՐՁԸ

2. ՆԵՐՍԷՍԻ ԱՍՏՂԸ ԳԱԳԱԹՆԱԿԷՏԻՆ

Նոր սպարապետը Մուշեղ Մամիկոնեան աւելի յարում ցոյց տուաւ Ներսէս կաթողիկոսին քան իր հայրը Վասակ Շարժաթիքը քաղաքական էր քան թէ կրօնական։

Վասակ Մամիկոնեան ամենաջերմ հաւատարմութեամբ ծառայեց Արշակ թագաւորին։ Իրեն համար նուիրական պարտականութիւն մը համարեց Արշակի շահերը պաշտպանել, և ան չունէր ուրիշ ուէ փառասիրութիւն, բացի իր Արքայի հրամանները կատարելէ։ Եթէ կեանքը նպատակ մը ունէր իրեն համար, այդ կը կայանար իր երբեմնի սան՝ Արշակ թագաւորի յաջողութեան համար զօհել ինչ որ ունէր և ինչ որ էր։ Զոհել իր անձն իսկ, և այդ ըրաւ զիտակցութեամբ։

Արշակ, Վասակ և Անդոզկ Սիւնի կազմեցին անխորտակելի կորիզ մը, որ զիմադրեց քաղաքական փոթորիկներու անակնկալ հարուածներուն, և միմիայն մահն է որ լուծեց այս երեակ միութիւնը։

Տարբեր էր Մուշեղ Մամիկոնեան։

Պետական կեանքի մէջ առաւելագոյն հեղինակութիւն ձեռք ձգելու տենչը՝ իրեն համար գերադաս էր, քան անհաճախելի նուիրում հայ գահակալին։ Արշակունի տոհմի հանդէպ հաւատարմութիւն ունէր ինքն ալ, ինչպէս իր հայրը Վասակ, և մեծ հայրը Վաչէ։ Բայց ոչ անոնց անպայման նուիրումով։

Արշակունի դարաւոր արքայական տոհմը նուիրական էր իրեն համար ալ։ Վերջապէս, Զորբորդ դարուն ուէ Մամիկոնեան չէր կըրնար մոռնալ թէ իրենք օտարազգիներ էին, հաղիւ հարիւր տարուայ կեանք ունէին Հայաստանի մէջ, և իրենց յաջողութիւնը բա-

ցարձակապէս կը պարտէին Արշակունի ընտանիքին։ Իսկ Արշակունի թագաւորներն ալ, աւելի ապահով զգացին իրենց բանակի հրամանատարութիւնը յանձնել երախտապարտ Մամիկոնի ընտանիքին, քան անջատողական մարմաջէ բռնուած բնիկ իշխաններէն մէկուն, որը կրնար զօրքը գործածել իր ինքնիշխանական արկածախնդրութիւնը յաջողցնելու։

Զենք գիտեր թէ քանի՞ տարեկան էր Մուշեղ երբ հօրը տեղ սպարապետ եղաւ։ Հաւանաբար երիտառարդ մէկը, որու մահէն վերջ, թէ և ընտանիք ունենալը կը յիշէ պատմիչը, բայց ոչ զաւակի տէր ըլլալը։

Մուշեղ կ'ուզէր, Արշակունի շրջագծի մէջ, իրեն համար ապահովել բացառիկ դիրք մը, մէկ խօսքով, գլխատուր։ Այժմ կրկին նոր կեանքի և նոր գործունէութեան կոչուած Բիւզանդական կուսակցութեան, ատոր այդքան աղէտալի տագնապներէ վերջ, գլխաւոր մարդը կրնար համարուիլ Մուշեղ Մամիկոնեան։ Հոկանքը զոհ գացած էին փոթորիկին։ Արշակ թագաւոր, Անդոզկ Սիւնի, Վասակ Մամիկոնեան, Հայր Մարդապետ, Արշալիր Կամսարական, և անուննին անծանօթ ուրիշներ։ Ժամը և պատահութիւնը աւելի քան յարմար էր։

Պապ թագաւոր անփորձ երիտասարդ մըն էր, դեռ անծանօթ հայ պետական իրագարծչութիւններուն։ Պէտք ունէր խնամակալի և առաջնորդի։ Խնամակալ, որ պաշտպանութեան տակ առնէ զինք, առաջնորդ, որ թելադրէ նոր Արքայի ընելիքը և ուղղութիւն տայ անոր քայլերուն։

Մուշեղի համար ամենագորաւոր դաշնակից մը կրնար համարուիլ իր ծրագրի իրագործման, Ներսէս կաթողիկոսը։

Հայրապետը, տարիներու ընթացքին, Հայ Եկեղեցին օժտեր էր կուռ կազմակերպութեամբ մը, որուն գործունէութեան դաշտը ամբողջ Հայաստանն էր:

Երկուքն ալ ջերմ ջատագովներն էին Բիւզանդական տեսակէտին, և Բիւզանդիոնի կոթնած, պիտի յաջողէին բարեբաւօրիկ խաղաղութեան երջանիկ օրերը վերստին պարգեւել վերաւոր հայ աշխարհին:

Մուշեղ վստահ էր ներսէս կաթողիկոսի գործակցութեան: Քանզի երկուքի միջև շահերու բախում չէր կրնար ըլլալ: Սրբակրօն կաթողիկոսը աշխարհիկ փառքի ետեւ չէր: Մուշեղն ալ եկեղեցական իրաւասութիւններուն դէմ ստնձգութիւն մտքէն չէր անցնէր: Ընդհակառակը, ներսէսի և իր եկեղեցականներու բարոյական, չըսենք գործնական, օժանդակութեան մէջ կը տեսնէր իր մեծնալուն և համահայաստանեան հերոս մը դառնալուն գրաւականը:

Ներսէսին գործակցութիւնը մնայուն պիտի ըլլար: Իսկ Մուշեղի համար կար ուրիշ օգնական ուժ մը, թերևս ժամանակաւոր, բայց ազդու և, տեղին համեմատ, վճռական:

Այդ Տերենտիոս Կոմսն էր: Արիոսեան Վաղէս կայսեր խիստ Ուղղափառեան դժգոհութեամբ, որ իր ուղիղ դաւանանքին համար, որքան ներսէս կաթողիկոսի նոյնքան ալ Մուշեղ Մամիկոնեանի համակրանքի առարկան պիտի ըլլար: Տերենտիոս Բիւզանդական բանակի մը հրամանատարն էր: Մուշեղ՝ հայ բանակի: Եւ այս երկուքը միշտ յարաբերութիւն կը պահէին իրարու հետ:

Մենք դեռ պատեհութիւնը պիտի ունենանք հանդիպելու այս Կոմսին, որուն խառնակիչ նկարագրին Ամմիանոս ծանօթ էր անձամբ: Այս մարդն էր, որ Մուշեղի հետ միասին գաղտնածածուկ դաւադրութիւն պիտի թխէին՝ հայ աշխարհի թագաւորը սպանելու:

Ներսէս կաթողիկոսն ալ, իր կարգին, Մուշեղի գործակցութիւնը օգտակար կը համարէր: Մինչ Մուշեղ պետական կարգը կը վերահաստատէր, ինքն ալ, Մերութան Արծրունիի և Վահան Մամիկոնեանի քրէական գործունէութենէն աւերուած եկեղեցիները, աւրշտուած կարգերը, և ընկերական շփոթ վիճակը, պիտի վերակառուէր, կանոնաւորէր և շտկէր:

Հայրապետն ալ իր հովանաւորութեան տակ կ'առնէր երկտասարդ անվարժ Արքան:

Թերևս Մուշեղ և Ներսէս բնաւ մշտքերնէն չանցուցին թէ Պապն ալ, հակառակ իր անփութութեան, հակառակ իր երկտասարդութեան, իրեն անձնական խորհելակերպը և համոզումները կրնար ունենալ: Կրնար գիտակցել թէ ինք թագաւոր մըն էր, և թէ իր հայրը՝ երբ Հայաստանի թագը կը ստանար իրմէ ալ տարիքով պզտիկ էր:

Ի՞նչ կրնար պատահիլ եթէ թագաւորի համոզումները բախէին զինք առաջնորդել ուղղոյներու տեսակէտներուն: Կաթողիկոսը, եթէ չէր կրնար տարահամոզել, կրնար հրաժարիլ, ինչպէս ըրած էր Արշակի պարագային: Հապա՞ Մուշեղը:

Հայրապետը մեծ եռանդով դարձեալ հրապարակ իջաւ, և իր կաթողիկոսութեան առաջին տարիներու անխոնջ աւելնով շարունակեց իր հոգևոր իշխանապետութեան խաթարեալ պատնէշները և կարգուսարքը նորոգել, վերահաստատել, և աւելցնել առնոց թիւը նորանոր շէնքերով և հաստատութիւններով: Մերութան Արծրունիի և իր ընկերներու դրդումով կամ ձեռնարկութեամբ, Հայաստանի այլևայլ տեղերուն մէջ հաստատուած Մազդէզական կրօնի ատուշանները կործանել տուաւ Մուշեղ Մամիկոնեանի միջոցաւ: Մուշեղ նոյնիսկ կարգ մը ձերբակալուած Մազդէզականներ կրակի վրայ խորովեց: Ինչպէս ան մորթագերմ ընել տուած էր շատ մը ազնուականներ, որոնք Շապուհի փողը փչեր էին⁽¹⁾:

Ներսէս կաթողիկոսի վարկն ու հոշակը զէնթիւն հասեր էին: Իր գործունէութեան ունէ արգելք գոյութիւն չունէր: Եւ անամպ երկնակամարը երկարատեւ խաղաղ և շինարար բարգաւաճման ամէն երաշխիք կու տար: Թերևս ան հպարտ ալ էր, և իրաւամբ, որ Հայ Եկեղեցին զերմ մնացած էր Արիոսեան հերձուածի տագնապներէն, և Արեւելքի մէջ Հայաստան կը հանդիսանար Ուղղափառ քրիստոնէութեան միջնաբերդ, որուն յաղթական հոգևոր սպարապետն էր ինք:

Միւս կողմէ, Մուշեղ Մամիկոնեան հետամուտ եղաւ վերջին խառնակութիւններու պատճառաւ ապստամբած իշխանները

(1) Փաւստոս, Ե. 1:

և զաւանդները դարձեալ Արշակունի գահին հպատակեցնելու:

Մէկ մէկու ետեւէ, իր վերակազմուած բանակը ճգմեց ապստամբները: Նոշիրական, Կորգուք, Կորգիք, Տմորիք, Արցախ, Աղձնիք, Մեծ Մոփք, Անգեղտուն, Կասպից, Անձիտ, ճանչցան Պապ թագաւորի վերին հեղինակութիւնը^(*):

Կառուած Շապուհը դեսպան դեսպանի ետեւէ կը փութացնէր Բիւզանդիոն, քողութելու դաշինքի կարեւոր մէկ սլաւմանին այս կերպ բռնաբարման դէմ: Պարսիկ դեսպանը սառն քաղաքավարական բառեր լսեց, ուրիշ ոչինչ:

Շապուհ տատամեցաւ բանակ զրկելու Հայաստան: Արէնթիոս, Վատամար, Տերենտիոս և Տրալանոս, եփուն փորձառու զօրավարներ, Եփրատի ափին, Վրաստան, կամ Հայաստան կը գտնուէին, և անոնց ներկայութիւնը Արեւելքի մէջ զսպողական ազդեցութիւն ունէր այլապէս անզուսպ բռնակալի վրայ: Թերևս Շապուհ ծերութեան յոգնութիւնն ալ կը զգար: Եթէ ան պահ մը ստիպուած էր բանակ չգործածել, ո՞վ կրնար արգիլել անոր՝ դարձեալ զիմելու իր սիրական ուրիշ գէնքին, քաղաքավար լեզուով՝ զիւանդիտական, ոչ-քաղաքավար՝ ինչ որ կ'ուզէր:

Շատ չանցած իր պատգամաւորները գաղտնի բանակցութեանց պիտի սկսէին Պապ թագաւորի հետ:

3. ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿԵԱՆՔ

Ուսման բարիքը անձամբ վայելած, Ներսէս կաթողիկոս հազիւ թէ անտես առնէր մշակութային ճակատը:

Մեր ազրիւրները չեն յիշեր ուրիշ կաթողիկոս մը, որ իրմէ առաջ կրթական ծրագրով մը ասպարէզ իջնէր:

Իր հովուական շրջադայութիւնները գինք տարած էին Հայաստանի ամէն կողմերը: Հարաւային նահանգներու մէջ զըպրոցներ հաստատեց, ուր դասաւանդութիւնը ասորերէն լեզուով կ'ըլլար: Անտիոք և Եդեսիա, կրթական ինչպէս նաև քրիստոնէական երկու մեծ կեդրոններ, կը հայթայիէին ուսուցիչներ, ըլլայ ասորի, ըլ-

լայ հայերիտասարդներ, որոնք սոյն քաղաքներու մէջ իրենց կրթութիւնը առած կը վերագառնային հայրենիք:

Իսկ Հայաստանի միւս մասերուն մէջ, Ներսէս կը հաստատէր զպրոցներ, ուր զիտութիւն և ուսմունք պիտի քամբուէին յունարէն լեզուով, բան մը որ իրեն սրտին շատ մօտիկ եղած ըլլար, և միշտ իրեն յիշեցնէր՝ պատանի ուսանողի իր կեանքը Կապադովկիոյ մեծ մայրաքաղաքին մէջ^(*):

Այս զպրոցներու հաստատումը և շարունակուիլը մեծագոյն փառքը կրնանք համարել Ներսէս կաթողիկոսի: Այս զըպրոցներու առաջին ուսումնական հունձքէն պիտի գար այն սերունդը, որ կարելի դարձուց Մեսրոպի մեծ զիւտը և անոր յարակից մշակութային վերելքը: Ներսէսի զըպրոցին առաջին պատուը կրնանք համարել նոյնինքն իր զաւակը Սահակ, Լուսաւորչի ընտանիքին վերջին և ամենամեծ կաթողիկոսը:

Եւրոպայի մէջ, Զորրորդ դարը այն շրջանն է ուր ընդհանուր կրթութիւնը կը նահանջէ: Մարդիկ կարծես կը կորսնցնեն իրենց հետաքրքրութիւնը դէպի ուսում: Զորրիւնակ, Մակնէնտիոս և Վեթրանիոս, որ Եւրոպայի մէջ պահ մը կայսերական ծիրանին զգեցան, ո՛չ կարդալ զիտէին և ոչ ալ գրել:

Այս յետաձգանքութիւնը պատճառ եղած կրնայ ըլլալ, որ — եղակի երեւոյթ —, դաստիարակներ (Sophist կոչուած) և հոետորներ, չափազանց պատուի են և իրենց ազդեցութիւնը ընկերական և քաղաքական կեանքի մէջ չափազանց զգալի կ'ըլլայ: Անոնք դեսպանութիւններու գլուխ կ'ըլլան, և կը ճանչցուն որպէս ընկերական տառնորդներ:

Հետզհետէ զօրացող և ծաւալող քրիստոնէութիւնն է, որ անկման շրջան տպրող հեթանոս կրթական հաստատութիւններէն կը խլէ ուսուցանելու իրաւունքը և առանձնաշնորհը: Նոր գիտութիւն մը, Աստուածաբանութիւն, հին փիլիսոփայութիւնը իր երբեմնի մամուկու գիրքերէն կը քշէ, և երիտասարդ մտքեր կը խանդավառէ:

Ներսէսով, կազմակերպուած դաստիարակչական գործունէութիւն կը սկսի հայ

(*) Փաւստոս, Ե. 9-19:

(*) Փաւստոս, Դ. 4:

աշխարհի մէջ: Այլապէս, անհատ հայ երկտասարդներ, ինչպէս ամէն տառն, իրենց ուսման ծարաւը յազեցնելու համար կը ճամբորդէին Հայաստանէն դուրս, Անտիոք, Աղեքսանդրիա, Կեսարիա, և եթէ միջոցը ունենային, Աթէնք:

Անոնցմէ մէկը կը գրաւէ մեր ուշադրութիւնը, և կը ստիպէ մեզ խօսիլ իր մասին, քանզի իր հոգակը արձագանգեց Հոռմէական Կայսրութեան մէկ ծայրէն միւսը:

Պարոյր հայն է այդ:

Իր կենսագրութիւնը գրեց Եւնապիոս, որ տասնվեց տարեկանին Աթէնք գնաց՝ Պարոյրի դաստարանին աշակերտելու: Այդ տառն Պարոյր ութսուն տարեկան էր:

Ինչ մեծ խանգաւորութեամբ կենսագիրը կը խօսի իր դաստարակ հոգետորի մասին: «Աստուածային Պարոյր»: «Իր հոգետորական կարողութիւնը այնքան ազդու, և իր հոգեւոյն առողջ երիտասարդութիւնը այնպէս մը իր մաշած մարմինը կը կենդանացնէ, որ ես զինք համարեցի անմահ էակ մը»:

«Պարոյրի հանճարը կարծես կը տիրապետէր մարդոց մտքերուն, և իր ճարտասանութիւնը արտասովոր բարեբախտ բան մըն էր: Որովհետեւ կամ բոլոր խելացի մարդիկ զինք կ'ընտրէին որպէս դաստարակ, կամ անոնք որ իր դասարանը կը յաճախէին անմիջապէս խելացի կը դառնային, Պարոյրը ընտրած ըլլալուն համար»:

«Ամբողջ Պոնտոս և զրացի ժողովուրդներ Պարոյրի աշակերտներ կը զրկէին, հիւնալով մարդուն որպէս սքանչելիք մը, որ իրենց երկիրը արտադրած է»:

«Պարոյրի ֆիզիքական գեղեցկութիւնը այնքան ակնառու էր, թէ և այդ տառն ծերունի, որ մէկը կրնայ կասկածիլ թէ արդեօք ուէ մէկը այսքան բարեձև եղած էր՝ նոյնիսկ իր երիտասարդութեան: . . . Իր հասակը աւելի մեծ էր քան ուէ մէկը պիտի հաւատար, յիբաւի, դժուար է ենթադրել ճշգրիտ կերպով: Որովհետեւ ինն ոտք բարձր կ'երեւէր, և երբ մէկը տեսնէր զինք իր ժամանակի ամենաերկարահասակ մարդոց մէջ, Պարոյր կը նմանէր հսկայի մը»⁽¹⁰⁾: Եւայն, ևայն:

Երբ նկատի ունենանք թէ Եւնապիոս հեթանոս մըն էր և քրիստոնեաները կ'ատէր, իսկ Պարոյր քրիստոնեայ էր, կը միտինք հաւատալ թէ կենսագիրը չի չափազանցեր, և թէ այս հայ քրիստոնեան իրապէս օժտուած էր եղական շնորհքներով:

Պարոյր Հայաստան ծնած էր: «Հայաստանի այն մասէն, որ Պարսիկ սահմանին մօտ է»:

Աթէնքի մէջ, 340 ին, առաջնակարգ գլխաւոր հոգետոր դաստարակը կ'ըլլայ:

Դադիա երթալով Կոստաս կայսեր կ'այցելէ, որ պետական պաշտօնով մըն ալ կը պատուէ զինք: Կայսրը Հոռմ կը զրկէ Պարոյրը: Ուր իրեն արոյրէ արձանը կը կանգնեն: «Հոռմ, քաղաքներու թագուհին, ճարտասանութեան թագաւորին»⁽¹¹⁾:

Պարոյր մեռաւ 367 ին, իննսունմէկ տարեկանին: Իր տապանագիրը գրեց՝ Եկեղեցոյ համբաւաւոր Հայրերէն Գրիգոր Նազիանզացի:

Յուլիանոս կայսրն իսկ, որ հաւանաբար իր ուսանողութեան օրերուն, Աթէնքի մէջ Պարոյրի դասաւանդութեանց ունկընդրած էր, մեծ յարգանք ունէր Հայուն: Երբ կայսրը արգիլեց քրիստոնեայ ուսուցիչներու դասաւանդութիւնը, բացառութիւն ըրաւ Պարոյրին: Բայց ան մերժեց:

Յուլիանոս թերեւ կ'ուզէր որ Պարոյր իրեն պատմութիւնը գրէ, մանաւանդ իր և Կոստանդիոս կայսեր վէճի մասին, ինչպէս կարելի է դատել այդ Յուլիանոս կայսեր Պարոյրի գրած մէկ նամակէն:

Այս նամակը կարճ է, և մեզմէ շատերուն ծանօթ չըլլալուն, հոս կ'արտագրենք ցոյց տալու ուսումնական հեթանոս կայսեր զաղափարը քրիստոնեայ հայ ճարտասանի մասին:

«Ինչո՞ւ պէտք է գրեմ փառաւոր Պարոյրին, որ իր հոգետութիւնը թափեր է երիտասարդութեան վրայ, ինչպէս գետերը իրենց յորդումները դաշտերուն: Որ իր ճարտարուն մէջ Պէրիկլէսի կը հաւասարի, թէ և առանց անոր պէս Յունաստանը խոռովելու և խանգարելու: Բայց զարմանալու չես որ Սպարտական համառօտութիւնը կ'ընդօրին

(10). Մաքսիմոս կայսրը (235-238) ութ ոտքէն աւելի էր հասակով, և վերիսարի ուժով մէկը:

(11). Eunapius, p. 479-499: Որքան փափաքելի էր որ ձեռնհաս մէկը թարգմանէր Եւնապիոսի Հայկազն Պարոյրի կենսագրութիւնը:

նակեմ քեզի գրելուս։ Որովհետեւ թէն ձեզի պէս խմաստուններու կը յարմարի երկար և տպաւորիչ ճառագրութիւններ ընել, ինձմէ քեզի քանի մը բառ բաւական է։ Պէտք է նաեւ գիտնաս որ ամէն կողմէ գործով ուղղուած եմ։ Իսկ զալով իմ վերադառնալու (Գաղիայէն) պատճառներուն, եթէ պատմական համարատուութիւն մը պիտի գրես, ես ճշգրիտ տեղեկագիր մը կը պատրաստեմ քեզի, նաեւ քեզի կը յանձնեմ բոլոր նամակները, որպէս գրաւոր ապացոյց։ Բայց եթէ որոշած ես քու բոլոր կարողութիւններդ, մինչև ծերութիւն, նուիրել քու ուսումնասիրութիւններուդ և դասերուդ, թերեւս այլեւս ինծի չպախարակես իմ լուսութեան համար օ (12)։

Քանի՜ քանի արթնամիտ հայ երիտասարդներ գացած ըլլալու էին կայսրութեան մեծ քաղաքները, աշակերտելու դաստիարակներուն, որոնցմէ ոմանց հռչակը՝ իրենց քաղաքի տնտեսական սահմաններէն շատ հեռուները տարածուած էին, ինչպէս Պարսիք և Լիբանոս։

Այս երիտասարդներէն, եթէ ոչ ամէնը, չափեր պիտի վերադառնային հայրենիք, և անոնց մէջէն ներսէս կաթողիկոս պիտի գտնէր իրեն գործակիցներ՝ կրթական մարզի մէջ, ուսուցիչներ իր հաստատած դպրոցներուն։

Չորրորդ դարու երկրորդ կէսը կրնանք համարել մշակութային նոր եռուզեռի շրջան Հայաստանի մէջ, նախապատրաստական կորովի աշխատանք, կարծես հողը պատրաստելու Լուսաւորութեան դարուն, որ քիչ վերջ Միսրոպով և իր ընկերներով պիտի ծաղկէր հայ աշխարհի մէջ (13)։

Մշակութային զարթոնքի աղբիւր, կը փորձուինք խորհրդածել նաեւ Հայաստանի տնտեսական և առեւտրական կեանքի մասին։ Բայց մեր աղբիւրները լուռ են, և լաւագոյն պարագային՝ ենթադրութիւններ կրնանք արձանագրել։

Կոստանդնուպոլիս քաղաքին՝ կայսրութեան արեւելեան մասին մայրաքաղաք ըլլալը, մեծ զարկ տուած ըլլալու էր բովանդակ Փոքր Ասիոյ առեւտուրին, որմէ օգտուած էր Հայաստանն ալ, որպէս կայսրան կամ կամուրջ տարանցիկ առեւտուրի։

Եթէ եղիշէին յիշատակութիւնը թէ պարսկներ կը զարմանային Հայաստանի հարստութեան վրայ, որով այդքան ծանր հարկեր կը գանձուէին, սոսկ հետտորական արտայայտութիւն մը էր բանաստեղծ հեղինակին կողմէ, այլ հաստատ իրողութեան մը արձանագրութիւնը, կրնանք ըսել թէ տնտեսական այդ բարօրութեան սկիզբը կ'երթայ Արշակ և Պապ թագաւորներու շրջանին։

Ինչպէս ըսինք, սակայն, առեւտուրի մասին արտայայտուել իմ կողմէ, ենթադրութենէ անդին չանցնիր։

Իսկ մշակութային կեանքը, առաւելաբար ներսէս կաթողիկոսի ջանքերով, սկսած էր վերելքի շրջան։ Եւ Հայրապետը մեծ յոյսեր սնուցած կրնար ըլլալ։ Չէ՞ որ նոր թագաւորը դեռ երիտասարդ էր, և ըստ երեւոյթին, հաշտարար քաղաքականութիւն կը մշակէր։

Անտարակոյս, կաթողիկոս և Մուշեղ Մամիկոնեան, ատեն մը գոնէ, առաջնորդի դեր պիտի կատարէին՝ օտարութեան մէջ մեծցած հայ Արքային։

ՀՐԱՆԴԻ Ք. ԱՐՄԷՆ

Ծանոթութիւն (23)

(12) Julian, Letter No. 14:

(13) Կը խորհինք թէ աւելի յարմար է Հինգերորդ դարը կոչել Լուսաւորութեան Դար, քան Ոսկեդար։ Անկասկած, Մեսրոպի գիւտին առթած սքանչացումն է, որ, հազիւ կրօնադարեան ժամանակաշրջան մը տեւող գրական ճիգը, Ոսկեդար անունին հմայքովը սիրած ենք պարուրել։ Ոսկեդար կ'ենթադրէ ինքնատիպ հեղինակութիւններու յորդուն շրջան մը, որ չեղաւ Հայաստանի մէջ Հինգերորդ դարուն։ Մտքի արտադրութեանց ջանքախնդիր մեծամասնութիւնը թարգմանական երկասիրութիւններ եղան, լուսաւորելու հայ ծարաւի միտքը, հետեւաբար Լուսաւորութեան դար։ Հրաշխայ Աճառեան կը նախընտրէ Ոսկեդարը կոչել Մեսրոպի Շրջան։